

AGNIESZKA BARTOSZEWICZ

Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego

RATUSZ W MAŁYCH MIASTACH POLSKICH
W XV–XVI WIEKU

Źródła skarbowe, których początki sięgają przełomu XV i XVI w., dzieliły miasta Królestwa Polskiego na cztery grupy. Obok największych, *civitates maiores*, wyróżniono miasta średnie, *civitates et oppida secundi ordinis* (tzw. II kategoria podatkowa), oraz miasta mniejsze, *tertii ordinis*, mające targi i jarmarki (III kategoria). Czwartą kategorię tworzyły miasta, w których targi się nie odbywały, *non habentes fora* (według ustawy dotyczącej pogłównego z 1520 r.), czyli „miasteczka przez targów będące” (ustawa z 1590 r.)¹. W ostatnich dwóch grupach podatkowych znalazły się ośrodki liczące od 300–400 do 1000 mieszkańców, utrzymujących się w przeważającej mierze z pracy na roli. Uzasadniona jest zatem wątpliwość, czy można uznać tych ludzi za faktycznych przedstawicieli stanu i kultury mieszczańskiej, czy upoważnia nas do tego ich tryb życia, a także poziom kultury materialnej i umysłowej. Warto więc zapytać o obecność w małych miastach ratuszy, stanowiących bez wątpienia jeden z ważniejszych atrybutów kultury miejskiej, a w dalszej kolejności – o rolę, jaką odgrywały w życiu mieszkańców tych niewielkich ośrodków.

Materiał źródłowy, którym dysponujemy przy tego rodzaju analizach, jest bardzo skromny. Niewiele informacji dostarczają dokumenty, księgi ziemskie czy kościelne. Nie zawsze pomocą mogą służyć lustracje, wprawdzie zachowały się w nich wzmianki o ratuszach, ale na ogół o dosyć lakonicznym charakterze. Szczególnie cenna jest zatem niewielka liczba ksiąg powstałych w małomiasteczkowych kancelariach. Wyjątkową

¹ Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, CPH 2, 1956, nr 2, s. 262–263; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 114–118.

wartość mają zapiski rachunkowe, uwzględniające wydatki związane z funkcjonowaniem ratuszy, choć trzeba przyjrzeć się także wszystkim innym notkom, w których wzmiankowane są małomiasteczkowe ratusze, najczęściej jako miejsca zebrania urzędników bądź punkty topograficzne. Budynki te są określane standardowo: *praetorium*. Czasami spotykamy się w źródłach z określeniem *domus civitatis*, które nie jest do końca jasne, a kontekst zapisek często nie pozwala stwierdzić, czy w danym wypadku pod sformułowaniem kryje się ratusz, czy też dom stanowiący własność rady miejskiej.

* * *

Nie ulega wątpliwości, że znaczna część miasteczek w interesującym nas okresie nie miała ratuszy. Wydaje się, że nawet mniejsze miasta należące do grupy miast średnich, czyli do II kategorii podatkowej, mogły pozwolić sobie na wzniesienie ratusza dopiero na przełomie XV i XVI w. O ratuszu w Warcie słyszymy np. po raz pierwszy dopiero w 1506 r., w Gostyniu – w 1510 r.² Z drugiej strony trzeba pamiętać, że w wielu miastach średniej wielkości ratusze funkcjonowały znacznie wcześniej, od końca XIV w. Sanok otrzymał pozwolenie na budowę ratusza już w 1339 r.³ W Kościanie ratusz był w 1385 r.⁴, w Starej Warszawie – w 1413 r.⁵ W Szadku, sąsiadującym ze wspomnianą przed chwilą Wartą, ratusz istniał na początku lat 30. XV w.⁶ W wielu miastach zdarzały się jednak przerwy w funkcjonowaniu tego budynku, niekiedy wieloletnie, związane przede wszystkim ze zniszczeniami spowodowanymi przez pożary. W Krośnie, mającym ratusz już w XV w.⁷ i przeżywającym w kolejnym stuleciu chwile świetności, rajcy przez dłuższy czas obradowali w kamienicy pełniącej funkcję ich siedziby („domus lapidea [...] ubi nunc praetorium est”), a budynek

² A. Bartoszewicz, *Warta. Społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, Warszawa 1997, s. 182; <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=gostynin&d=0&t=0> (10 VI 2013).

³ *Kodeks Dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1858, nr 88.

⁴ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=19793&q=ko%C5%9Bcian&d=0&t=0&s=2> (11 VI 2013).

⁵ J. Lileyko, *Kamienica wójtowska i ratusz Starego Miasta. Siedziby miejskich władz sądowych Warszawy w XIV–XVII wieku*, „Rocznik Warszawski” 36, 2008, s. 105.

⁶ AGAD, *Księgi miejskie Szadek*, sygn. 1, s. 119 (1432 r.).

⁷ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=23565&q=ratusz&d=0&t=0&s=1#m1> (11 VI 2013).

ratusza w pełnym tego słowa znaczeniu ponownie powstał w latach 1523–1535⁸.

Gdy w mieście nie było ratusza, urzędnicy miejscy zbierali się w domu burmistrza (rajcy) lub wójta (ławnicy). Zadaniem tego pierwszego było zapewne także przechowywanie skrzynki z pieniędzmi miejskimi, dokumentów i księgi. Trudno stwierdzić, czy w wypadku braku ratusza miejscem przechowywania zaczątków miejskiego archiwum był kościół parafialny, chociaż bez wątplenia pierwszymi pisarzami miejskimi byli związani z nim duchowni, a zwyczaj przechowywania ważnych dla miasta dokumentów w kościołach w pierwszym okresie funkcjonowania kancelarii jest znany m.in. z ośrodków niemieckich i węgierskich⁹. W miastach polskich, przynajmniej niektórych, mogło być podobnie, nie tylko w XIV–XV w., ale także i później. Opisując miasteczko Ostrzeszów, siedemnastowieczni lustratorzy stwierdzili: „Gdyśmy się pytali o oryginalny przywilej *locationis* tego miasta, tedy pokazali mieszczanie attestacją przed ks. dziekanem ostrzeszowskim wywiedzioną inkwizycyjną, gdzie stawali kapłani i [...] zeznawali że ten przywilej *in archivo* w kościele zostawał, a po tym [...] zaginęła”¹⁰. Czasami dokumenty i księgi przechowywali miejscy urzędnicy we własnych domach. Przykładem może tu być miasteczko Koszyce (Koszyczki) w województwie krakowskim, gdzie – jak informuje zapiska w lustracjach – „gdy jeszcze ratusza nie mieli [...] rajce [...] listy u siebie chowali”¹¹. Podobnie było w Wąwolnicy w Lubelskiem, która, jak wyraźnie świadczą o tym zapiski w księdze miejskiej, nie miała ratusza. Urzędnicy miejscy obradowali w domu burmistrza lub podwójciego¹². Wydaje się, że w domu burmistrza znajdowała się także *cistula civilis*,

⁸ F. Leśniak, *Socjotopografia Krosna (1512–1630). Studia i materiały*, Kraków 2005, s. 30–35.

⁹ J. Majorossy, *Archives of the Dead. Administration of Last Wills in Medieval Hungarian Townes*, w: *The Public (in) Urban Space. Papers from the Daily Life-Strand at the International Medieval Congress (Leeds, July 2003)*, red. J. Rasson, G. Jaritz, Krems 2003, s. 19 i n.; J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 204.

¹⁰ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996, s. 156.

¹¹ *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 1, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962, s. 52.

¹² *Księgi sądowe miasta Wąwolnicy z lat 1476–1500*, wyd. G. Jawor, A. Sochacka, red. R. Szczygieł, Lublin 1998, nr 62 (1487 r.), 80 (1488 r.), 92, 100, 104, 105 (1490 r.), 114 (1491 r.).

skrzyneczka miejska z pieniędzmi i dokumentami¹³. Podobnie było chyba w położonej w pobliżu Kamionce. Jak wynika z zapisek znajdujących się w tamtejszej księdze miejskiej, sąd, w którego skład wchodził rajca z burmistrzem, ławnicy, wójt i podwójci, najczęściej zbierał się w domu burmistrza¹⁴, czasem miejscem obrad był dom wójta¹⁵, ewentualnie któregoś z rajców¹⁶. Zdarzało się też, że gościny udzielali miejskim urzędnikom mieszczanie. Pisarz notował ich imiona i nazwiska (przydomki), wiemy więc, że nie należeli oni do grona urzędników miejskich, nie byli również stronami w sprawie, która była załatwiana w ich domu. Można przypuszczać, że w tych wypadkach rolę gospodarzy obrad sądowych pełnili ludzie w jakiś sposób związani z elitami władzy, byli lub przyszli urzędnicy miejscy¹⁷.

W domu burmistrza władze miejskie zbierały się także w górnośląskiej Pszczynie¹⁸, jak o tym świadczą zapiski w księdze miejskiej. Pierwsza informacja tego typu pojawiła się w 1482 r. We wcześniejszych rachunkach miejskich, z lat 1466–1481, są natomiast uwzględnione wydatki na remonty budynku określonego jako *domus civitatis*. Być może był to ratusz, który uległ zniszczeniu na samym początku lat 80. XV w., bądź, podobnie jak w Krośnie, dom należący do rady i spełniający obowiązki ratusza¹⁹.

Wzmianki o posiedzeniach sądowych odbywających się w domach wójtów, podwójców, burmistrzów czy zwykłych mieszczan zachowały się także w aktach wielkopolskich miasteczek Krzywina, Pleszewa, Ponieca i Borka, małopolskiego Chrzanowa, mazowieckiej Nowej Warszawy, Łodzi w Sieradzkim, a także większych ośrodków: podkrakowskiego

¹³ Tamże, nr 53 (1486 r.), 92 (1490 r.).

¹⁴ *Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej, 1481–1559*, wyd. A. Sochacka, G. Jawor, Lublin 2009, nr 109, 110, 114, 115, 138, 140, 143, 144, 145, 152, 155, 173, 176, 207, 210.

¹⁵ Tamże, nr 121, 135–137, 142, 150, 209.

¹⁶ Tamże, nr 164.

¹⁷ Jakub Jelitko, w którego domu sąd zebrał się w 1506 r., jako rajca występuje w 1525 r., tamże, nr 123, 192; Jan Kolano został ławnikiem, tamże, nr 132, 133, 150, 152–154, 156, 157 i n.; podobnie Stanisław Nowek, tamże, nr 139, 141, 143, 145, 147; Zygmunt Zych był ławnikiem, podwójcem, rajcą i burmistrzem, tamże, nr 159, 160 i wg indeksu; Wojciech Stawinoga, w którego domu sąd zebrał się w 1514 r., wcześniej był rajcą, tamże, nr 134, 162, 163. Jednak np. Wojciech Krzyszek, w którego domu sąd zebrał się w 1507 r., poza tym w księdze nie występuje, nr 134 i wg indeksu.

¹⁸ O skomplikowanych dziejach politycznych ziemi pszczyńskiej w interesującym nas okresie: J. Wymulek, *Pszczyna i jej społeczeństwo w późnym średniowieczu 1466–1517*, Warszawa 2008, s. 8–9.

¹⁹ J. Wymulek, dz. cyt., s. 23.

Kazimierza i Sieradza²⁰. Trzeba jednak pamiętać, że niekiedy rajcy zbierali się w prywatnych domach, mimo że w mieście był ratusz²¹. Wydaje się, że domy prywatne, a także karczmy – w których regularnie zbierały się sądy wiejskie²² – były miejscem różnego rodzaju czynności prawnych częściej, niż się nam wydaje, a praktyka bardzo mocno odbiegała od oficjalnych procedur, co pokazuje jedna z zapisek w księdze miejskiej Płocka: pewnej niedzieli wiosną 1489 r. do ratusza przybyli mieszczanie chcący uwierzytelnić ugodę majątkową, którą zawarli i opili w domu jednego z ławników w obecności wójta²³. Z naszego punktu widzenia Płock był prawdziwą metropolią, w interesujących nas mniejszych ośrodkach z pewnością jeszcze w większym stopniu czynności urzędowe łączyły się z życiem towarzyskim. Wreszcie zdarzały się obrady sądowe odbywające się na świeżym powietrzu, na rynku, *ante praetorium*²⁴. Najczęściej dotyczyło to sądów wielkich, które przyciągały bardzo licznych mieszkańców miasta i w czasie których odczytywano uchwały miejskie dotyczące wszystkich obywateli.

Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, kiedy rozpoczął się proces budowy ratuszy w małych ośrodkach. Na pewno mamy z tym zjawiskiem do czynienia przynajmniej od połowy XV w., choć niektóre miasta spośród nas interesujących – jak wspomniano – miały ratusze już wcześniej, w pierwszej połowie tego stulecia, m.in. wielkopolskie Oborniki²⁵. Rogoźno zezwolenie na budowę ratusza otrzymało w 1427 r. wraz z nadaniem mu prawa miejskiego, a 3 lata później jest już mowa o obradach rajców w tym budynku²⁶. Analogiczne zezwolenie dotyczące Jędrzejowa pochodzi z 1439 r.²⁷

²⁰ A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012, s. 132; <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=21713&q=ponec&d=0&t=0&s=2> (10 VI 2013).

²¹ A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska...*, s. 132. Tak było m.in. w Krzywiniu (Archiwum Państwowe w Poznaniu [dalej: APP], Akta miasta Krzywina, sygn. I/33, s. 83, 87, 110, lata 1477–1478) i Borku (APP, Akta miasta Borek, sygn. I/2, s. 109, 113, lata 1463–1464).

²² Np. księga wsi Rajbrot, z lat 1492–1545, Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), *Variae civitates et villae*, sygn. Dep. 267, s. 14, 21 i *passim*; *Księga sądowa wsi Wary 1449–1623*, wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971 (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria II, Dział II: Prawo wiejskie, t. 8), nr 120 (1486 r.).

²³ A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska...*, s. 131–132.

²⁴ Tamże, s. 132.

²⁵ KDW, 9, wyd. A. Gašiorowski, T. Jasiński, Warszawa–Poznań 1990, nr 1227, 1229 (1430 r.), 1321 (1433 r.).

²⁶ KDW, 9, nr 1128, 1222.

²⁷ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=7016&q=ratusz&d=0&t=0#m1> (11 VI 2013).

Wśród niewielkich miast małopolskich mających ratusze w 1. połowie XV w. możemy także wymienić m.in. Lelów²⁸, Krzepice²⁹, Lipnicę³⁰. Od 2. połowy XV w. liczba informacji tego rodzaju wzrasta. W 1463 r. był ratusz w Borku³¹, w 1468 r. w Krzywiniu³², w 1487 r. w Nowej Warszawie³³. Z 1465 r. pochodzi pozwolenie na budowę ratusza w Skierniewicach³⁴, z 1477 w Lesku³⁵. W 1494 r. zezwolono na budowę ratusza w Grocholicach³⁶. Znajduje się ono w dokumencie wystawionym przez właściciela miasta, arcybiskupa gnieźnieńskiego Fryderyka Jagiellończyka, który ustalał zasady funkcjonowania ośrodka, lokowanego przez Kazimierza Jagiellończyka na prawie niemieckim. W 2. połowie XV w. ratusz miały także Koziegłowy³⁷, Bobowa³⁸, Żmigród Nowy³⁹ i Dębica⁴⁰, z tego okresu pochodzą też informacje o ratuszu w Przedczu na Kujawach⁴¹. Przed 1491 r. był ratusz w mazowieckich miasteczkach Płońsku i Bielsku⁴². Jeszcze więcej wzmianek tego rodzaju pochodzi z pierwszych dziesięcioleci XVI w.: Pleszew miał ratusz w 1501 r.⁴³, Dobczyce w 1512 r.⁴⁴, Kęty w 1529 r.⁴⁵ Mieszczanie z Parczewa w 1538 r. otrzymali od Zygmunta Starego dokument

²⁸ Pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi z 1415 r., <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=8974&q=Lel%C3%B3w&d=0&t=0&s=1> (11 VI 2013).

²⁹ Pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi z 1436 r., *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław 1970, nr 1415.

³⁰ Pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi z 1418 r., <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=9146&q=lipnica&d=0&t=0&s=2> (11 VI 2013).

³¹ APP, Akta miasta Borek, sygn. I/2, s. 109.

³² APP, Akta miasta Krzywini, sygn. I/59, s. 7.

³³ AGAD, Księgi miejskie Nowa Warszawa, sygn. 133, k. 1421.

³⁴ *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 135.

³⁵ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=23591&q=ratusz&d=0&t=0&s=1#m1> (11 VI 2013).

³⁶ AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 3623.

³⁷ Pierwsza wzmianka z 1472 r., <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=8142&q=ratusz&d=0&t=0#m1> (11 VI 2013).

³⁸ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=2837&q=ratusz&d=0&t=0#m1> (11 VI 2013).

³⁹ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985, s. 83.

⁴⁰ Tenże, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce 1994, s. 40.

⁴¹ AGAD, Księgi miejskie Przedecz, sygn. 1, s. 7 (1473 r.).

⁴² *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 3, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908, *Supplementum*, nr 229.

⁴³ APP, Akta miasta Pleszew, sygn. I/2, s. 52.

⁴⁴ *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitulnych i kurialnych krakowskich 1501–1515*, oprac. B. Przybyszewski, Kraków 1965, nr 151.

⁴⁵ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 289.

potwierdzający wcześniejsze przywileje zniszczone podczas pożaru, w tym zezwolenie na budowę ratusza⁴⁶. W 1539 r. po raz pierwszy pojawia się informacja o istnieniu ratusza w Kamionce, stojącego „in medio circuli”⁴⁷ (na ogół chyba ratusze w małych miastach budowano *in medio circuli*⁴⁸). W Dembowcu przed 1546 r. wybudowano nowy ratusz z kramami⁴⁹. Z tego okresu pochodzą także wzmianki o istnieniu ratusza w Bodzentyńcu⁵⁰.

Wydaje się, że na początku XVI w. ratusz był w powszechnej świadomości niezwykle istotnym elementem świadczącym, że dany ośrodek zasługuje na miano miasta. Mieszczanie z Radzyna Chełmińskiego, pisząc w 1526 r. suplikę do Zygmunta Starego, podkreślili, że nie można traktować ich jak wieśniaków, ponieważ mają ratusz, domy, mury miejskie i dyby⁵¹. Trzeba jednak pamiętać, że mamy w tym wypadku do czynienia z miasteczkiem położonym w ziemi chełmińskiej. Na terenie całych Prus Królewskich życie miejskie, także w najmniejszych ośrodkach, było nieporównywalnie lepiej rozwinięte niż w pozostałych regionach Królestwa Polskiego, a ratusze w małych miastach pruskich budowano już u schyłku XIV w.⁵² Dużą wagę do posiadania ratusza i jego wyglądu przywiązywano jednak wszędzie. W 1521 r. rada miejska Czchowa wydała polecenie przeniesienia zegara z wieży kościelnej na ratuszową, podkreślając, że czyni to „propter decorem civitatis”⁵³. Ślady dumy z posiadania ratusza znajdujemy także w formularzu dokumentów i zapisek powstających w małomiasteczkowych kancelariach, gdy wystawcy podkreślają, że akcja prawna działa się „dum sedebamus nostro prethoriali in sessione”⁵⁴, czy w dokumencie Zygmunta Starego, który zezwolił na budowę ratusza w Parczewie „pro ornamento et utilitate oppidi”⁵⁵.

⁴⁶ *Lustracje dóbr królewskich województwa płockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S.M. Szacherska, Warszawa 1965, s. 53.

⁴⁷ *Księga sądowa miasta Kamionki...*, nr 277, 287

⁴⁸ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=ksi%C4%85%C5%BC&d=7&t=1> (Książ). Por. D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*, Warszawa 1970, s. 12.

⁴⁹ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 62.

⁵⁰ Tenże, *Urbanizacja Małopolski...*, s. 26.

⁵¹ „[...] das rothaws, hewser, stadtmawer, stockicht”, *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. 8: 1520–1526, wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Toruń 1993, s. 416.

⁵² M. Starski, „Ratusz w Pucku – wyniki badań archeologicznych w sezonie 2007”, <http://www.puck.uw.edu.pl/rynek.html> (22 VII 2013).

⁵³ ANK, Depozyty Archiwum Aktów Dawnych miasta Krakowa, sygn. AD 514, k. 33.

⁵⁴ KDW, 9, nr 1321 (1433 r., Oborniki); podobnie: tamże 1222 (1430 r., Rogoźno).

⁵⁵ *Lustracja dóbr królewskich województwa płockiego...*, s. 53.

Z tego zapewne powodu, *propter decorem civitatis*, rajcy z małych miast decydowali się na tak znaczny wydatek, jakim była budowa ratusza. W Szreńsku w 1527 r. zapłacono cieśli Maciejowi 7 grzywien pruskich za prace przy budowie „pretorium”. Biorąc pod uwagę dochody wpisywane do księgi radzieckiej, w wysokości kwartalnie 60–80 groszy⁵⁶, było to dużo. Nic zatem dziwnego, że prace przy budowie ratusza się przeciągały i w Szreńsku jeszcze w 1534 r. płacono za roboty wykonane przy okazji tej inwestycji⁵⁷. Wydaje się zresztą, że nie byłaby ona do udźwignięcia bez wsparcia właściciela miasta, którym wówczas był Feliks Szreński, kasztelan rypiński, potem wojewoda płocki i malborski, żywo zainteresowany rozwojem i wyglądem miasta⁵⁸. Podobnie w lokowanym w 1550 r. Tarłowie ratusz powstał dzięki hojności właściciela miasta, Andrzeja Tarły⁵⁹. Z kolei w Lesku budowa ratusza w latach 70. XV w. oznaczała dla mieszczan konieczność kilkakrotnego zapłacenia dodatkowego podatku w wysokości 2 groszy od posesji w rynku i 1 grosza od pozostałych⁶⁰. Ponadto cieśla z pomocnikami otrzymywał nie tylko wypłatę w gotówce (cieśli Marcinowi wypłacono 3 grzywny i 14 groszy), ale mieszczanie byli zobowiązani dostarczać im żywność, m.in. każdy z mieszczan koguta, ser i 5 jaj, a cała wspólnota 2 barany i mąkę.

Druga połowa XVI w. nie przyniosła znaczących zmian; budowa ratusza była wysiłkiem finansowym i organizacyjnym często przekraczającym możliwości małomiasteczkowych społeczności. Nie ulega jednak wątpliwości, że we wszystkich lokowanych wówczas miastach czy tych, którym przywileje lokacyjne odnawiano, budowę ratusza planowano⁶¹. Zezwolenie na budowę ratusza zawierały przywileje lokacyjne, m.in. dla Andrzejowa, Okuniewa i Sebastianowa w województwie mazowieckim, Głowowa i Oleśnicy w sandomierskim, Puchaczowa w lubelskim, Chyrowa w ziemi przemyskiej, Florianowa, Magierowa i Oleszyc w ziemi bełskiej, Tarnopola w ziemi halickiej⁶², Czempina

⁵⁶ Były to dochody z czopowego, stanowiące – jak się wydaje – podstawę budżetu miasta, AGAD, Księgi miejskie Szreńsk, sygn. 1, s. 181, 231, 266, 291, 313.

⁵⁷ AGAD, Księgi miejskie Szreńsk, sygn. 1, s. 221.

⁵⁸ A. Bartoszewicz, *Księga radziecka szreńska z lat 1525–1536*, „Rocznik Mazowiecki” 13, 2001, s. 71.

⁵⁹ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski...*, s. 149.

⁶⁰ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=23591&q=lesko&d=8&t=0#m1> (30 VII 2013).

⁶¹ D. Kosacka, dz. cyt., s. 12.

⁶² R. Szczygiel, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1999, s. 132, 201 (przyp. 74).

w województwie poznańskim⁶³, Jaworowa na Rusi⁶⁴. Pozwolenie na budowę ratusza miał Brdów położony na pograniczu wielkopolsko-kujawskim, osada przez cały interesujący nas okres na przemian zyskująca i tracąca prawa miejskie⁶⁵. Różnie jednak było z realizacją tych planów. Np. w Oleśnicy, która prawa miejskie otrzymała w 1546 r., przez pierwsze dekady istnienia miasta ratusza nie było, jego budowę planowano jeszcze w 1569 r.⁶⁶

W wielu wypadkach utrzymanie ratusza przekraczało możliwości małomiasteczkowych budżetów. Z jednej strony, zarówno z okresu późnego średniowiecza, jak i epoki nowożytnej pochodzą informacje o budowie, odnawianiu ratuszy, dobudowywaniu wież (Krzepice⁶⁷, Ostrzeszów⁶⁸, Szczerców⁶⁹, Goszczyn⁷⁰), być może dzięki pobieraniu opłat na potrzeby ratusza⁷¹ czy wsparciu właścicieli miasta. Z drugiej strony możemy przytoczyć liczne wzmianki siedemnasto- i osiemnastowieczne mówiące o zrujnowanych ratuszach, oddawaniu ich w dzierżawę, pustych placach po spalonych budynkach ratuszowych⁷².

⁶³ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?s=1&q=ratusz&d=0&t=0#m1> (11 VI 2013).

⁶⁴ *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, cz. 2: *Ziemia lwowska*, wyd. E. i K. Arłamowscy, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 127.

⁶⁵ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław 1994, s. 331 (przywilej zezwalający na budowę ratusza z 1588 r.).

⁶⁶ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski*, s. 85.

⁶⁷ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=8374> (22 VII 2013)

⁶⁸ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich, 1789*, cz. 2, t. 2, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń 2007, s. 289.

⁶⁹ Tamże, cz. 2, t. 1, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń 2004, s. 132.

⁷⁰ *Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Korrespondencja polska królowej Zofii Jagiellonki Księżnej Brunświckiej i królowej Jadwigi Jagiellonki Margrabiny Brandeburskiej [...] z dodaniem niektórych innych listów społecznych wydana i historycznym wątkiem powiązana*, t. 4, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1868, nr 83 (1594 r.).

⁷¹ Np. w Grabowie, gdzie dochód z jarmarcznego miał być przeznaczony „na poprawę ratusza i na poprawienie bruku”, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2, s. 113.

⁷² *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, Warszawa 2005, cz. 1, s. 206 (Żarnowiec), cz. 2, s. 369 (Kleparz), 460 (Przyrów); J. Łosowski, *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin 1997, s. 65. W Książu pod koniec XVIII w. ratusz służył wyłącznie jako więzienie miejskie, J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, Poznań 1962, cz. 1, s. 197–201. W Inowłodzu „ratusz stary i stajnia przy nim w środku miasta bardzo spustoszałe do proponowania od dworu przywłaszczone”, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 3, wyd. A. Tomczak przy współpracy Z. Kędzierskiej, Warszawa–Poznań–Toruń 1977, s. 133.

Nie ulega też wątpliwości, że funkcje pełnione przez ratusze w mniejszych miastach były zredukowane w porównaniu z ośrodkami dużymi, pytanie jednak brzmi, do jakiego stopnia. Poza funkcją rezydencjonalną małomiasteczkowe ratusze były z pewnością miejscem handlu. Na przykład w 1439 r. opat i konwent jędrzejowski wydali zezwolenie na sprzedaż w tamtejszym ratuszu i przyległym doń domu śledzi i innych ryb, piwa, wina, miodu, chleba, świec, smoły i innych towarów. Zezwolono też rajcom na posiadanie wagi i postrzygalni⁷³. Podobnie w wielkopolskim Rogoźnie przywilej lokacyjny wydany w 1427 r. zezwalał na umieszczenie postrzygalni, wagi i kramów „infra et supra pretorium”⁷⁴. Miejscem handlu były budynki przylegające do ratuszy. W 1463 r. mieszczanin z Borka, Wit, otrzymał od rady miejskiej plac „penes pretorium”, aby tam pobudować dom, w którym będzie się odbywał wyszynk piwa⁷⁵. Nie inaczej było w wieku XVI. Gdy w 1588 r. król zezwolił na budowę ratusza w Brdowie, w przywileju zaznaczono, że będzie można w tym budynku szynkować wino, piwo gdańskie i inne napoje, a obok ratusza wolno zbudować jatki rzeźnicze i chlebowe oraz łaźnię⁷⁶. Ratusz z kramami był na początku XVI w. w Czchowie⁷⁷. W 1559 r. w Lesku w piętrowym ratuszu na górze była świetliczka, na dole prowadzono sprzedaż trunków, do budynku ratusza przylegała postrzygalnia⁷⁸. Z XVI w. pochodzą też kolejne przekazy o funkcjonowaniu w małomiasteczkowych ratuszach wag⁷⁹ czy wyszynku odbywającym się w ratuszu lub w jego najbliższym sąsiedztwie⁸⁰.

Oczywiście, ratusz był przede wszystkim miejscem, gdzie odbywały się sądy, tu znajdowało się archiwum⁸¹, tu zbierali się rajcy na cotygodniowe sesje. Najczęściej dniem obrad małomiasteczkowych rajców była niedziela, podczas gdy w większych ośrodkach zbierali się oni w inne dni tygodnia. W Borku (lata 1444–1461) i Krzywiniu (1470–1484)

⁷³ <http://www.sloownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=J%C4%99drzej%C3%B3w&d=0&t=1> (22 VII 2013).

⁷⁴ KDW, 9, nr 1128.

⁷⁵ APP, Akta Miasta Borek, sygn. I/2, s. 109.

⁷⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1, s. 331.

⁷⁷ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 115.

⁷⁸ <http://www.sloownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=23591&q=ratusz&d=0&t=0&s=1#m1> (11 VI 2013).

⁷⁹ Tamże; J. Łosowski, dz. cyt., s. 65.

⁸⁰ *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 2, oprac. J. Małecki, Warszawa 1964, s. 33.

⁸¹ Por. m.in. informację znajdującą się w lustracji województwa krakowskiego z 1564 r. dotyczącą rzeźników z Lelowa, którzy „przywileja ani na ratuszu, ani między sobą nie mają żadnego”, tamże, s. 41.

prawie 60% wpisów w księgach miejskich zostało sporządzonych w niedziele, podobnie w małopolskim Chrzanowie (1430–1450), w Kowalu na Kujawach – ponad 40%, w Czchowie – 36%⁸².

Na funkcję ratusza jako centrum życia towarzyskiego małomiasteczkowych elit warto zatem zwrócić szczególną uwagę. Zgodnie z zapisami znajdującymi się w rachunkach rajców z Przedecza, najpoważniejszą pozycją (i najbardziej regularnie się pojawiającą) w wydatkach miejskich stanowiło piwo, które konsumowali „domini in pretorio”⁸³, poza tym nabywano mięso, chleb, miód, sól, pietruszkę⁸⁴.

Małomiasteczkowe ratusze pełniły także funkcję więzienia. Może o tym świadczyć zapiska w rachunkach rajców z mazowieckiego Szreńska, którzy wśród wydatków związanych z budową ratusza zanotowali 13 groszy zapłaconych niejakiemu Tomaszowi Pytce „a labore carceris et *lyepenyne osdu*”⁸⁵.

Jak wyglądało w praktyce połączenie wszystkich tych różnorodnych funkcji wdzięcznie opisują osiemnastowieczni lustratorzy miasteczka Szczerców: „archiwum małe na księgi miejskie [...], w tyle tego archiwum jest komórka [...] dobrze opatrzona na złoczyńców. [...] Przed ratuszem jest gorzelnia miejska”⁸⁶.

* * *

Zbudowany ogromnym nakładem sił i środków ratusz nie był stałym elementem małomiasteczkowego krajobrazu, ponieważ pożary regularnie niszczyły drewnianą zabudowę⁸⁷. W wielu wypadkach musiano się obywać bez tego podstawowego atrybutu świadczącego o przynależności do świata kultury miejskiej. Brak ratusza miał także praktyczne, niekorzystne dla miasta skutki: nie było w nim centrum handlu, miejsca spotkań i wymiany informacji. Nie miała stałej siedziby kancelaria, dokumenty i przywileje przechowywane przez urzędników ginęły lub ulegały zniszczeniu.

⁸² A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003, s. 209–211.

⁸³ AGAD, Księgi miejskie Przedecz, sygn. Przedecz 1, k. 8 (1473 r.).

⁸⁴ AGAD, Księgi miejskie Przedecz, sygn. Przedecz 1, *passim*.

⁸⁵ AGAD, Księgi miejskie Szreńsk, sygn. Szadek 1, s. 221 (1534 r.).

⁸⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 2, t. 1, s. 132.

⁸⁷ O pożarach niszczących małe miasta pisze m.in. F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski...*, s. 26, 36, 40, 45, 58, 66, 75, 106, 135, 137, 140, 143, 147, 154. Por. A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich*, t. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935, *passim*.

Bibliografia

- Bartoszewicz A., *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Kiryk F., *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985.
- Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.
- Łosowski J., *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin 1997.
- Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation, der Parteiungen und des Geheimnisses*, red. S.C. Pils, M. Scheutz, Ch. Sonnlechner, S. Spevak, Innsbruck 2012 (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 55).
- Szczygiel R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1999.

Agnieszka Bartoszewicz

The town hall in small Polish towns from the 15th to the 16th century (Summary)

This article attempts to find an answer to the question about the presence and role of town halls in very small and small Polish towns (i.e. in centres with a population of from several hundred to just over one thousand people) in the 15th to 16th centuries. Notes made in the town's ledgers, which included expenses related to the functioning of the town halls, as well as all other mention of such halls in the town's books and in surveys were analysed. Based on these meagre sources it is difficult to answer with any certainty the question about when the construction of town halls in small centres began. This phenomenon was visible from at least the mid-15th century, although some of the towns of interest to us already had town halls earlier – in the first half of the 15th century.

The town hall was perceived by everyone as being a significant element attesting to the fact that a given centre could be called a town. Although the construction and then the maintenance of this attribute of urban culture required both financial means and organization which often exceeded the abilities of small town communities, the desire to build town halls and the planning of such enterprises are clearly visible.

Town halls in smaller towns had reduced functions compared with those in large centres; however, far-reaching analogies can be observed. Apart from a residential function, the town halls in small towns served as archives, sometimes also as prisons, it is where trading was conducted, meetings held, and where information was exchanged.

Key words: small town, town hall, town books, surveys of royal properties, councillors, fire.